

ԽԱՅԻԿ ԴԱՉՏԵՆԸ

Ռանչպարների Կանչը

28

ԲԵՐԴԸ

1918 թվականի մայիս ամիսն էր:

Սասունցի ձիավոր հայդուկների մի խումբ Իգդիրի սարերով սրընթաց իջավ Արարատյան դաշտ: Նրանց մեջ կային նաև մի քանի մշեցի հեծյալներ, որոնցից մեկը Ալադին Միսակն էր, իսկ մյուսը՝ իմ ձիապան Բարսեղը: Երկու շաբաթ առաջ Խնուս-Բերդից դուրս գալով, նրանք կտրել էին Ալաշկերտի հովիտը և Մարգարայի կամուրջով մոտեցել Մեծամոր լճին:

Մեր դիմաց Արագած լեռն էր, թիկունքին՝ Մասիսները, իսկ ետևից՝ Բարթողյան բարձունքներից ձյան հուսինի պես դեպի Սուրմալու իջնող բազմահազար գաղթականություն: Իջնում էին գրաստներով և առանց գրաստների, մեկն իր թաղիքն ու կարպետը մեջքին կապած և բահը ուսին, մյուսն իր խնոցին շալակած, երրորդը՝ իր երկանքն ու գերանդին, չորրորդը իր դիուր գրկած՝ տխուր ու մտածկոտ:

Ձիավորներից ոմանք առաջարկեցին այդ գաղթականներին Էջմիածնի վրայով տանել Աշտարակ ու Ապարան, ոմանք էլ հարմար դատեցին Երևանի վրայով նրանց առաջնորդել դեպի Նոր-Բայազետ: Մեր աչքերը սակայն հառած էին Արագած լեռան քարքարոտ բարձունքներին, որի թավշյա ստորոտներն աննկատելի կայծում էին մեր նժույգների սընթակների տակ:

Բարձր դարավանդի վրա կանգնած էր Թալինի հնադարյան բերդը: Այդ կրկնապարիսպ բերդի ներսում և նրա շրջակա ավաններում մեկ և կես դար առաջ հայ Կամսարական տոհմի շինականներին բռնությամբ տեղահանելով, ամրացել էին մի քանի թաթար և պարսիկ իշխանավորներ, կեղեքելով և սարսափի մեջ պահելով այդ շրջանի հայ աշխատավորներին:

Ամրոցի տերը մորուքավոր մի պարսիկ էր՝ Իբրահիմ խան անունով:

Այդ ամրոցը ոչ միայն իշխում էր Արագածի անցուղիներին, այլև մեծ վտանգ էր արևելյան Հայաստանի մայրաքաղաքի համար թշնամու հարձակման դեպքում:

Այդ բերդը մեր բաժինն է, ասաց Փեթարա Մանուկը և նրա ձին Մեծամորի երկայն եղեգները ճեղքելով կատաղորեն ծառս եղավ օդում՝ պատրաստ առաջ սլանալու:

Պիտի վերցնենք և պիտի ապրենք այդ սարի վրա, ավելացրեց Մորուք Կարոն, ձեռքը հաստատորեն իջեցնելով Չոլոյի ուսին:

Ծառս եղավ նաև Արծիվ Պետոյի ձին: Բոլոր հեծյալները գդակները հանելով թափ տվեցին դեպի Արագած լեռը:

Ուրիշ ոչ ոք, միայն այդ մի խումբ սասունցի հեծյալները պիտի գրոհի գնային բերդի վրա: Ահա թե ինչու մեր նժույգները Բարթողյան սարերից իջնելով կատաղի կանգնել էին Մեծամոր լճի եզերքին:

Վերջին անգամ մեր նժույգները երկայն եղեգները ճեղքելով, իրենց ոռնգերը ագահորեն թաթախեցին Մեծամորի մթնած ջրերի մեջ:

Վճիռը այժմ Փեթարա Ախոյինն էր: Նա պիտի որոշեր վաղվա օրը: Եթե եղանակն աննպաստ լիներ, կարող էինք պարտվել չարաչար: Ու Պղնձյա Ախոն իր ձիով անջատվեց հեծյալների խմբից, որ բնության գաղտնիքը կարդար:

Ախոն գրեթե անսխալ մեկնաբանում էր ձիերի ականջների խաղը, գորտերի կռոցը և ճպուռների տզգոցը: Գելիավքի երեվալը նշան էր գլխապտույտ անհաջողության: Եթե մայրամուտի պահին անծեղները դեպի անտառ թռչեին՝

անձրև էր սպասվում, երամ–երամ իրար սեղմվեին խժժալով՝ ահեղ փոթորիկ էր պայթելու։ Ձիերի փռշտոցը հողմի նշան էր։ Ուժգին որոտը կարկուտ էր բերում։ Չկար բնության մի երևույթ, որ Փեթարա Ախոն չկարդար։

Անշատվելով խմբից նա ձիու գլուխը ուղղեց դեպի հարավակողմ և թամբից իջնելով գննեց իր ձիու ռունգերի ու ականջների խաղը։ Ապա նայեց դեպի լեռները՝ որոշելու ամպերի շարժումները։ Մի թեթև քամի անցավ լճի վրայով։ Քամու հետ մի կուղբ երևաց ջրի մեջ և նրա մեջքի վրայով մի կաշաղակ թռավ, թևերը ուժգնորեն զարկելով իրար։

Տագնապեց Ախոն։ Բայց շուտով մի ճպուռ երգեց եղեգների մեջ և մի գորտ կռուց զարմանալի հանգիստ։ Ականջը երկար պահեց նրանց ձայներին։ Կռացավ և նորից լսեց։ Տագնապն անցավ։

Հրաշալի եղանակ ունենք վաղվա համար, ազդարարեց հայդուկը և թռավ նժույգի թամբին։

Ես իմ հեծյալներին բաժանեցի երեք թևի. առաջին թևը հանձնեցի Փեթարա Մանուկին, երկրորդը՝ Մորուք Կարոյին, իսկ երրորդ թևը ես և Ախոն վերցրինք։

Վերին Թալինից դեպի հարավ–արևմուտք կա մի լեռ, որ կոչվում է Մեծ Արտենի։ Հրաբխային լեռ է, չոր է, պղնձագույն։ Մանուկը պետք է ամրոցը հարվածի այդ սարի կողմից, Մորուք Կարոն՝ Կարմրաշեն կայարանի, իսկ մենք՝ Աշնակ գյուղի։

Մայիսի հինգի աղոթարանը խոստանում էր հրաշալի օր, ինչպես նախատեսել էր Փեթարա Ախոն։

Մենք ձիերը հեծանք գիշերով։

Մինչև Կարմրաշենի երկաթուղային կայարանը միասին գնացինք։

Ճանապարհին կանգնած էր մի հաստիկ տղամարդ կապույտ գլխարկով, ձեռքին կանաչ լապտեր և երկու դրոշակ՝ կարմիր և դեղին։

Կայարանապետն էր։

Տեսավ ներքևից սասունցի ձիավորներ են գալիս՝ զարմացած հարցրեց.

Ու՞ր կերթաք:

Բերդի վրա, պատասխանեց Փեթարա Մանուկը ձին կանգնեցնելով:

Խեղճ մարդիկ, հառաչեց կայարանապետը ծոծրակը քորելով: Ապա դարձավ Մանուկին.

Ինչու՞ ես էս խեղճ ձիավորներին տանում կոտորելու: Ու կարմրաշենցին բացատրեց, թե ինչպես Ալեքսանդրո-

պոլի կողմից հազար վեց հարյուր մարդ թնդանոթներով երկու անգամ փորձ են արել այդ բերդը գրավել, բայց չի հաջողվել:

Հիմա դու՞ք կուզեք տաս–քսան ձիավորով Թալինի բերդը վերցնել, արհամարհական հարեց կայարանապետը, մի ցավալի հայացք նետելով նրանց վրա:

Մեր շորերը պատառոտված տեսար, կարծեցիր, թե ողորմությա՞ն կերթանք: Ես մեր ամեն մի ձիավորին քո հազար վեց հարյուրի հետ չեմ փոխի, պարծանքով փոխադարձեց Փեթարա Մանուկը:

Գոնե մի քանի օր սպասեք, խորհուրդ տվեց կարմրաշենցին:

Էսօր որ չվերցնենք, Էգուց քո պապն էլ, իմ պապն էլ որ դան՝ չենք կարող վերցնել: Մենք ծովն անցել ենք, առու՞ն պիտի խեղդվենք, պատասխանեց փեթարացին ու ձին քշեց:

Աղոթարանը չբացված Մանուկն իր ձիավորներով կանգնած էր Արտենասարի գագաթին: Նրա խմբին միացել էին նաև մի քանի ձիավորներ գաղթականներից, որոնցից մեկը Սենալցի Գալուստն էր:

Երբ արևը դիպավ Մասիսի ճակատին, Փեթարա Մանուկը, Սենալցի Գալուստը և մյուս սասունցի հայդուկները բարձրագոչ ոռա գոռալով, ձիերը հեծած սարի

գագաթից խուժեցին դեպի ներքին Թալին: Ամենից բարձր գոռացողը Մեմալցի Գալուստն էր: Մենք էլ հարավից և Աշնակի սարահարթից մեր ձիերի գլուխները ուղղեցինք դեպի Բերդի պարիսպները:

Իբրահիմ խանը թաթար և պարսիկ պահակագործին և բնակիչներին ոտքի հանելով, սկսեց թնդանոթային ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ ամրոցի խրամատներից: Սակայն ի՞նչ կարող էր դիմանալ հայրենիքը կորցրած լեռնականների ուժգին գրոհին: Մորուք Կարոյի և Փեթարա Ախոյի մարտիկները հողմային նժույգներով նետվեցին խրամատների մեջ, լռեցնելով Իբրահիմ խանի գնդացիների որոտը: Երբ ես ամրոցի պարիսպներին հասա, Փեթարա Մանուկի հեծյալները արդեն խորտակել էին ամրոցի դռները և Բերդի մեծ դռնով խուժել ներս:

Թշնամին հյուսիսային դռնից փախուստի դիմեց: Ամրոցի տերը խուճապահար փախչում էր, իր ետևից քարշ տալով մի երիտասարդ թրքուհու: Այդ այն գեղեցկուհին էր, որ մի օր առաջ Կարսի նահանգապետը նվիրել էր իրեն:

Գնանք Յադիդամ, ասաց խանը և կռանալով երկու բազուկներով գրկեց աղջկան, իր հինայած ցանցառ մորուքը քսելով նրա բաց կրծքին:

Ով քաջդ էրմենի, ազատիր ինձ էս հրեշի ձեռքից, բղավեց թրքուհին դիմելով իր ետևից եկող հեծյալի օգնությանը:

Կանգնի՛ր, Իբրահիմ խան, քո դատաստանը իմ ձեռքին է, գոռաց Փեթարա Ախոն և իրեն վայր նետելով, մաուզերը քաշած չոքեց խանի վրա:

Աղջիկը ինձ, բերդը՝ քեզ, պաղատագին աղաղակեց Իբրահիմ խանը:

Եվ ամրոցն է մերը, և ամրոցի գեղեցկուհին, գրնգաց Պղնձյա Ախոն:

Վրա հասավ Չոլոն, և մինչ ամրոցի տերը և հայդուկ Ախոն զբաղված էին սրամարտությամբ, նա գերի թրքուհուն իր թամբին վերցնելով Բերդից դուրս տարավ:

Իմ հեծյալները Իբրահիմ խանի բոլոր բերդապահներին և դիմադրող բնակիչներին դուրս շարտեցին ամրոցից, ոչնչացրին կամ գերի վերցրին: Մեկ-երկուսին Արծիվ Պետոն և Փեթարա Ախոն սվինահար արին: Ոմանք Բերդի բաղաններից իրենց նետում էին ցած, որ փախչեն և օղի մեջ զարկվում էին իմ ռազմիկների գնդակներից:

Կեսօրին ներքին Թալինի բերդը գրավված էր և հակառակորդի դիմադրությունը փշրված: Թշնամին մեծ կորուստ ունեցավ, իսկ մենք տվինք վեց սպանված և տասներեք վիրավոր:

Իբրահիմ խանը փախավ:

Վերջին դուրս եկողը բերդի տիրուհին էր, որ իր աղջկա հետ թաքնված էր ամրոցի նկուղներից մեկում: Գեղեցիկ էր խանի աղջիկը և նրա համար բերդի դռանը կոխվեց եղավ. մեր զինվորներից երկուսը քիչ մնաց իրար սպանեին: Չոլոն սուրը քաշելով նետվեց երկուսի մեջտեղ.

Տղաները սպանվել են, իսկ դուք մի խանի աղջկա համա՞ր կկոմեք:

Ախոն, որ արյունը աչքն էր առել, մոլեգնած հարձակվեց Չոլոյի վրա: Դրությունը փրկելու համար ես կարգադրեցի Փեթարա Մանուկին, որ աղջկան շտապ հասցնի իր ծերունի հորը:

Մանուկը մեկնեց:

Ճիշտ այդ ժամանակ ես հրավեր ստացա Անդրանիկից, որով կոչ էր անում ինձ և տարոնցի բոլոր ուժերին Լոռի երթալ: Հրավեր բերողը Անդրեասն էր, մեր ֆիդայի կամավորը:

«Օսմանցին լցվավ Գյումրի» ասաց սուրհանդակ Անդրեասը, և խնդրեց, որ շտապ մեկնեն: Տեղեկացրեց նաև, որ Ալեքսանդրոպոլի ճանապարհին բռնվել է մի թաթար սուրհանդակ, որը Երևանի քաղաքային դումայի որոշումները Թալինի վրայով հասցրել է թուրք բանակի հրամանատար Շեվքի փաշային:

Շտապ դեպի Լոռի, գոռաց Անդրեասը և թռավ ձիու մեջքին:

Ես իմ ձիապանին կարգադրեցի նրան ճանապարհ դնել և որոշեցի մեկնել, ինձ հետ վերցնելով տարոնցիների և խնուսցիների մի քանի հարյուրակ, ինչպես նաև Թալինի բերդը գրաված հեծյալներից մի քանիսին:

Մեկնելու ժամանակ հայտնի դարձավ, որ իմ ձիապան Բարսեղը չկար: Ի՞նչ եղավ՝ չիմացա: Եվ ժամանակ էլ չկար նրանով զբաղվելու: Վստահ էի սակայն, որ եթե ողջ է, կերևա անշուշտ, իսկ եթե ողջ չէ, ուրեմն հերոսաբար գոհվել է մի որևէ հարկադրական կովում:

ԴԵՊԻ ՎԱՅՈՅ ԶՈՐ

Ես իմ ձիավորներին առած միացա Ջավախքից վերադարձած Անդրանիկի գորամասին և մենք Քարախաչի լեռնանցքով բարձրացանք դեպի Լոռի:

Առաջին գյուղը, որ մտանք՝ Վարանցովկան էր: Երկար գյուղ էր սա և բնակիչները երկար մորուքներով ու երկարաճիտ ոտնամաններով մալականներ: Գյուղի միջով անցնելիս նրանցից ոմանք իրենց ձեռուններից գաղտագողի կրակեցին մեզ վրա: Անդրանիկը ձիու գլուխը շուռ տալով՝ ասաց, «Էրկեն գեղ, թե մեկ էլ ետ դարձա դու իմ ձեռքից չես պրծնի»:

Վարանցովկայից եկանք Ջալալօղլի: Մեր մոտքից առաջ Ջալալօղլիում սուր վեճեր էին ծագել հայության տարբեր հոսանքների միջև: Անդրանիկը, դիմելով տեղի հայկական կայազորին և մեզ դիմավորելու եկած բազմությանը՝ ասաց. «Լսել եմ, որ երկու օր առաջ այստեղ ընդհարումներ են եղել մեծամասնականների, փոքրամասնականների և դաշնակների միջև: Նախ կովենք մեր գոյությունը պաշտպանելու իբրև ազգություն»:

Ջալալօղլիում շատ հայ որբեր կային: Մայիսի 23-ին մենք նրանց ձիերի թամբերին առած իջեցրինք Քոլագերան և հանձնեցինք կայարանապետին, որ ուղարկի Թիֆլիս, իսկ մենք բարձրացանք Դսեղ: Զինվորական բարձր կենտրոնից Անդրանիկին հրաման եկավ, որ իր զորքով մնա այդտեղ և պաշտպանի երկաթուղու գիծը: Մի քանի օրից հետո Դսեղից իջանք: Հագիվ էինք հասել Մարցի գեղատեսիլ անտառին, երբ սկսվեց կարկտախառն անձրև, որ տևեց մինչև ուշ գիշեր: Ուրբաններից դողում էին հաստաբուն կաղնիները և

փայլակը գայրույթից պատառոտում էր իր կուրծքը՝ նրանց խիտ սաղարթներից բեկվելով:

Մայիսի 29-ին մտանք Դիլիջան: Գաղթականները խոնվել էին Դիլիջանի ձորում: Այդտեղ լուր եկավ, թե Արաքսի ափին տեղի է ունեցել մեծ ճակատամարտ և հայ ժողովուրդը թեև հաղթել է այդ ճակատամարտում, բայց ազգային խորհուրդը մայիսի 28-ին Հայաստանը հռչակել է անկախ հանրապետություն՝ Բաթումում հաշտություն կնքելով ռուսի թուրքերի հետ և նրանց իրավունք տալով Դիլիջանի վրայով շարժվել դեպի Բաքու:

Թշնամին պահանջել էր զինաթափ անել և ցրել նաև Անդրանիկի գորամասը, իսկ նրան գերի բռնել և հանձնել իրենց, եթե փորձ անի մտնելու Հայաստանի սահմաններից ներս:

«Երեսուն տարի կովել եմ, ինձ չեն բռնել, հիմի՞ կուզեն գերի բռնել», ասաց Անդրանիկը և մերժեց ճանաչել թուրքերի հետ կնքված դաշնագիրը: Նա հեռախոսով կապվեց Արարատյան հանրապետության նախագահ Արամի հետ. «Անդրանիկն է խոսողը: Դուք վճռել եք թշնամուն առանց կովի թույլ տալ Դիլիջանի կիրճով անցնել դեպի Գանձակ և Բաքու: Ադիկա դավաճանություն է: Ալեքսանդրոպուլի կոմիտեի պահանջով դուք ինձ հեռացրիք սահմանից, ուղարկելով Ջավախք և Լոռի: Սարգսրապատը ապացուցեց, սակայն, որ մեր ժողովուրդը ընդունակ է հրաշքներ գործելու: Թույլ տվեք ինձ փշրել թուրքական բանակը Դիլիջանի կիրճում»:

Մերժողական պատասխան ստանալով, Անդրանիկը հայտարարեց, որ իր համար ընդունելի չէ Բաթումի հաշտությունը: «Այդ հաշտության պայմանագրով դարերի ստրկության շղթան դուք ձեր ձեռքով ձեր վիզը և ձեր ոտքերը անցուցիք», ասաց նա և իր չորս հազար զորքով ուղղվեց դեպի Պարսկաստան:

Հունիսի 5-ին նա ելավ Դիլիջանից և Սևանի ափերով անցավ Ելենովկա՝ արևի տակ չորացնելով իր գորքի հանդերձանքը: Անցանք Լճաշենը և ապա դարձյալ կայծակների ու ամպերի հզոր որոտմունքով, անձրևի ու հեղեղի միջով մտանք Նոր-Բայազետ:

«Թուրքերի ձեռքով ստեղծված Հայաստանում» զինաթափվելու և աստիճանաբար ասպարեզից վերացվելու վտանգ էր Ապառնում արևմտահայ գրեթե բոլոր զինյալ ուժերին և հին հայդուկներին: Ուստի Արարատյան հանրապետությունից դժգոհ շատ հայ զինվորներ, որոնք հերոսաբար կռվել էին Սարդարապատի դաշտում և Բաշ–Ապարանում, փոքրիկ խմբերով եկան և միացան մեր գորամասին:

Առաջինը հայտնվեց Փեթարա Մանուկը, բերելով սասունցի շինականներից կազմված գունդը, որ կոչվում էր «Սասունցիների պոլկ»: Այդ գնդի մեջ էին Թալինի ամրոցը գրաված հայդուկ զինվորները: Նրանց հրամայված էր քաշվել դեպի Նոր–Բայազետ և Ջանգեզուր՝ թուրք զինվորների գրգռությունից հեռու մնալու համար: Դիլիջանի կիրճից, Երևանի, Քանաքեռի և Եղվարդի բարձունքներից դեպի Նոր–Բայազետ էր շարժվում արևմտահայ գաղթականների քսանհինգ հազարանոց մի բազմություն:

Որտեղ Անդրանիկ, Էնտեղ լե մենք, ասում էին ու կրնակակոխ հետևում մեր գորամասին:

«Սասունցիների գունդը» առանձին էր շարժվում: Այդ դըն՛գի կամավորներից մի քանիսի կանայք զինվորի շոր էին հագնի որ գորքից անբաժան լինեն: Զինվորի հագուստ և զենք էին կրում Մարթան՝ Մորուք Կարապետի կինը, Յադիգամը՝ Չոլոյի կինը, Աղջնա Վահանի կինը և շատ ուրիշներ: Գաղթականների մեջ էին Մոսե Իմոն իր կնոջ և աղջկա հետ, Մորուքի եղբայր Օհանը և Տավորիկցի Ֆադեն՝ բահր ուսին և թաղիքն ու կարպետը մեջքին կապած: Սրանց առջևից գնում էին Հոնկա պապի թոռները, բռնաշենցի Ծաղիկ Համբարձումը և խնոցի ու գերանդի շալակած շատ գյուղացիներ, որ մի քանի շաբաթ առաք իջել էին Բարթոլյան լեռներից: Դեռ գրկած շինականն էլ այնտեղ էր: Դրանց բոլորի մեծավորը Մոսե մայրիկն էր՝ ձին հեծած և մի պատանի զինվոր առջևից: Մոսեի սրտում համագգային վշտից բացի խլրտում էր մի անձնական ցավ: Նրա մեծ որդին կորած էր և նա երբեմն ձին կանգնեցնելով, դիմում էր երիտասարդ զինվորին՝ ասելով. «Ղարիբ, լառ, մի խաղ ասա Մոսե մայրիկի համար»:

Նոր–Բայազետ ում Անդրանիկը ապստամբության դրոշ պարզեց և վերսկսեց կռիվը ռուսի թուրքերի դեմ: Դիմեց Անդրանիկը իր գորքին և ասաց,

Աշխարհում դեռ չի եղել մի երկիր, որի ժողովուրդը տեղահան եղած շարժվի իր բանակի հետ: Ես այդ դժբախտ բանակի հրամանատարն եմ: Մինչև այսօր ինձ Կովկասի գորաց հրամանատար կանվանեին, բայց հիմա ես ինձ դարձյալ Սասունի մեջ կովող հայդուկ կկոչեմ: Այնքան ատեն, քանի դեռ մեր դաշնակից պետությունները չեն հաղթված և իրենց սուրը վար չեն դրած, ես պիտի շարունակեմ կռիվը ուժերիս ներածին չափով, կամ պիտի մեռնեմ, և կամ, եթե ողջ մնամ, Հայաստանը ազատագրված պիտի տեսնեմ: Ես զինվոր եմ, ճրնշվածների և ստրկացածների բանակի զինվոր: Որտեղ պայքար կա ազատության համար, կռիվ կա տիրողների դեմ այնտեղ է իմ սուրը: Այս պահիս ես որևէ օգնող չունեմ: Ուր որ գտա մի պատառ հաց՝ հոն կուտեմ, չգտա անոթի կմնամ: Ով ի սրտե կփափագի ընկերանալ ինձ՝ կարող է մնալ իմ գորամասի մեջ, պայմանով, որ եթե ինձ նման անոթի մնա, տրտունջ չհայտնի: Իսկ չուզողը հիմիկվանե կարող է մեկնել: Դիմեց Անդրանիկը իր ետևից եկող գաղթականությանը և ասաց. «Գիտեմ, որ իմ գորամասը շատ նեղությունների պիտի հանդիպի այս ճանապարհին և դուք արգելք պիտի ըլլաք մեր բոլոր շարժումներին, և թերևս, բոլորդ էլ ջարդվեք, բայց քանի որ վճռել եք ընկերանալ կրնաք գալ»:

Ու վեց լեռնային թնդանոթով, սայլերին ու ուղտերին բարձած ռազմամթերքով ու պարենով մեր գորամասը Մելիմի լեռնանցքով սկսեց իջնել դեպի Վայոց ձոր:

Ժայռերն այդտեղ թուխ էին, արծաթագույն ու կարմիր: Եվ այդ բազմագույն ժայռերի միջով Քարագլխի քար ու քարափից հեղեղի պես իջնում էր գաղթականությունը: Շալակել են ով ինչ կարող է:

Այդտեղ էր, որ գաղթականների մեջ երևաց կեռ եղջյուրներով մի գոմեշ ամեն տեսակ տնային իրերով բեռնված ճրագվառոցից մինչև հավթառ, ուրագից մինչև աստվածամոր պատկերը՝ երկար թարթիչներով: Խառնվել էր գաղթականների հոծ բազմությանը և արածելով բնագողորեն շարժվում էր առաջ: Այդ անսովոր բարձկանը գրավել էր ամենքի ուշադրությունը: Ոմանք նրա վրա խնամքով դարսված և ամուր կապված իրերից կռահում էին, որ այդ բարձկանը Խարբերդի կամ Բասենի կողմերից պետք է եկած լինի, ով էր տերը, ինչպես էր հասել մինչև Մելիմի լեռնանցքը՝ չիմացվեց և հարցնող էլ չկար:

Այդ բարձկանը այժմ ամենքինն էր և ոչ մեկինը: Վայոց ձորի կամ
Դարալագյազի հովիտը, դեպի ուր մենք իջնում էինք, առիթ էր տվել գարնանալի
գրույցների: Երկու գաղթական այդ հովիտը համեմատում էին Մշո դաշտի հետ և
այդ կետից ականա հեռանալով, վեճը կենտրոնացրել էին այն հարցի վրա, թե
Բիթլիս քաղաքը քանի ժամ է հեռու ս. Կարապետի վան'քից, արդյոք տասնչո՞րս,
թե՞ տասնութ: Վերջում համաձայնեցին, թե հեռավորությունը՝ տասնութ ժամ է
ոտքով: Իսկ մեկ ուրիշը իր գյուղն էր հիշում, ասելով, թե Առնջվանքը այնքան
մոտիկ էր Մուշ քաղաքին, որ Առնջվանքում վառած ծխախոտը մինչև պրծներ՝
կհասնեիր Մուշ:

Մ երթ բառաչելով և մերթ արածելով նրանց կողքից շարժվում էր բարձկան
գունեշը: Մի խնոցի դղրդոցով գլորվեց ձորը: Ապա աստվածամոր կողքից մի
ուրազ գնգաց քարափին հավի թառը ցնցելով:

Ծաղիկ Լամ բարձունը ետ նայեց.

Բան չկա, գաղթի ճամփա է, դրախտի ճամփա չէ: Ամեն բան լե կպատահի:

Իմ կողքից անբաժան են Շահկա Արոն, Ալադին Միսակը և Մշեցի Ճիրոն:
Սմբուլ Արշակն էլ մեզ հետ է: Ձիերը հեծած լեռնիվար իջնում են Խնուսցի
Փիլոսը, Պուճուր Աբրոն և գումակի պետ հին հայդուկ Լուր Գևոն: Առջևից
Անդրանիկն է գնում, ետևից՝ հեծելագորի հրամանատար Սարդիս Ճեպեճին և
երրորդ գումարտակի գորապետ բժիշկ Բոնապարտը, մի տասնյակի չափ
գարահիսարցի և բայբուրդցի քաջահաղթ հեծյալների հետ:

Եմբի մեջ է նաև հիսնապետ Թորգոմը: Հեռվում երևում են Սյունաց սարերը
ամպերի մեջ կորած: Սուե մայրիկը գաղթականների առաջ ընկած ձիով իջնում է
գորքի ետևից: Ամենի բարձկանը կանգնել է մի կարմիր ժայռի և անդունդի
վրայով զարհուրելի բառաչում է դեպի հեռվում երևացող Ջիվանշիրի սպիտակ
գագաթները:

Հայոց Մոզ քաղաքի ավերակների մոտով մեր ձիերը ընթացք վերցրին դեպի
Մարտիրոս գյուղը սարի լանջին: Հետևյալը Խաչիկն էր: Այդ գյուղի բնակիչները
մեզ ասացին, որ հաջորդ՝ Պողոսքիլիսա գյուղի բնակիչները մեզ երևի թույլ

չըտան իրենց գյուղի միջով անցնելու:

Անդրանիկը հասարակ շինելը քաշեց իր գինվորական զգեստի վրա և մի քանի գյուղացիների վերցնելով, գնաց այդ գյուղը՝ ճանապարհ պահանջելու:

Կանչեց գյուղապետին՝ ասաց.

Անդրանիկ փաշան ուզում է ձեր գյուղի միջով դեպի Նախիջևան անցնել: Նրան չդիմադրեք:

Իսկ ու՞ր է Անդրանիկ փաշան, հարցրեց ադրբեջանցի գյուղապետը:

Ա՛յ, Էնտեղ է, իր գորքի հետ:

Մեզ վնաս չե՞ն տա:

Ձեր հավերին նույնիսկ քշա չեն ասի:

Չորքը իջավ կանգնեց այգիների մոտ, իսկ գաղթականությունը շարժվեց դեպի Նախիջևան: Վերջին անցնողը բարձկան գոմեշն էր: Հավի թառը կախ էր ընկել աստվածամոր կողքից և քիչ էր մնում վայր ընկնի: Անդրանիկը հավթառը բարձկանի վրայից վերցնելով՝ մեկնեց գյուղապետին:

Ձեր հավերը շատ են: Այս հավթառը իմ կողմից նվեր ձեզ:

Իսկ ձեզ պե՞տք չի:

Մենք տուն ունե՞նք, որ հավ ունենանք: Ուղղակի իբրև հիշատակ:

Բարձկանը շարժվեց և նրա ետևից շարժվեց զորքը, ինչպես ասված էր:

Բայց ու՞ր է Անդրանիկ փաշան, հարցրեց գյուղապետը, դիմելով հայ գինվորին:

Շայպինանդը շինելը վրայից մի կողմ քաշեց՝ ասաց.

Անդրանիկը ես եմ:

Հուզվեց աղբբեջանցի գյուղապետը Անդրանիկի այդ առա՛քինի վերաբերմունքից: Մեր ամբողջ գորամասը ետ կանչեց, մի ամբողջ օր պահեց իրենց գյուղում, կերակրեց, հյուրասիրեց ու դրեց ճանապարհ:

Հին հայդուկ Լուր Հաջին ինչ–որ բան էր պատմում «մարավականների» երկրի մասին, երբ մտանք Նախիջևան:

Անդրանիկը այդ քաղաքի աղբբեջանական թաղամասի բնակչությանը դիմելով՝ ասաց. «Սալամ, յուդաշլար: Մենք հայերս հնուց ի վեր ջատագով ենք խաղաղ աշխատանքի: Թուրք աշխատավոր բնակչության հանդեպ ես ոչ մի ոխ չունեմ: Ես կռվում եմ միայն նրա բռնակալ սուլթանների, ապիկար բեկերի և աշխարհի անարդար կարգերի դեմ: Ես ճանաչում եմ միայն մի ազգություն դա բոլոր ճնշվածների ազգությունն է»:

ԶՈՒԼՖԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐԶՆ ԱՆՑՆԵԼԸ

Հունիսի 20–ին հասանք Ջուլֆա:

Այդտեղ լուր եկավ, որ Խալիլ փաշան հետապնդելով Վասպուրականից նահանջող հայ և ասորի գաղթականությանը, Ջուլֆայի գծով գորք է փոխադրում Պարսկաստան՝ դաշնակիցների դեմ: Տեսնելով, որ Անդրանիկը ոչ միայն զենքը վայր չի դրել, այլև որոշել է շարունակել կռիվը հասնելով մինչև Ջուլֆա, թուրք փաշան սպառնացել էր գրավել Երևանը, եթե Հայաստանի վարիչները անհապաղ զինաթափ չանեն նրան և չհանձնեն իրենց: Փաշային պատասխան էր տրվել, որ Անդրանիկը արտաքսված է Հայաստանի սահմանն երից իբրև խռովարար, որ նա ինքը սպստամբված է Հայաստանի հանրապետության դեմ, չի ճանաչում թուրք–հայ զինակցությունը և իրենց կարողությունից վեր է ձեռք գցել անհնազանդ գորավարին: «Եթե ցանկանում եք անպատճառ ձեռք գցել նրան, դուք մեզնից գորավոր եք, կարող եք երթալ և բռնել», ասված էր պատասխանի մեջ:

Ջուլֆա հասնելով Շապինանդի առաջին գործը եղավ անցնել Արաքսի վրա շինված կամուրջը և Խոյի վրայով օգնության փութալ Վասպուրականի հետապնդվող գաղթականությանը:

Չորավարը հայկական Չուֆա մտավ մեր սպայակույտի ձիավոր հարյուրակով, գորամասի գլխավոր ուժերից կես ժամ առաջ: Հարյուրակի առջևից ընթանում էր քաջարի հայդուկապետը: Նրանից մի քանի քայլ ետ՝ դրոշակակիրը, գորամասի դրոշակը բարձր պահած, ապա ես, մի քանի հարյուրապետներ, և նվագախումբը: Փողային գործիքների պակասի պատճառով նվագախումբը համալրված էր ջութակ և սրինգ նվագող զինվորներով: Հասարակ շվի փշոդ էլ կար: Մի քանի տարբեր ձևի գալարափող, շեփոր, ծնծղա, թմբուկ, ջութակ և սրինգ: Աշխարհում ոչ մի գորք այդպիսի զարմանալի նրվագախումբ չէր ունեցել:

Անդրանիկը հեռվից ուշի–ուշով դիտեց կամուրջը, ապա գրլուխը շուռ տալով նայեց իր հեծյալներին: Հարյուրապետ Ճեպենճի Սարգսի շնորհալի դեմքը, բեղն ու փափախը և զինվորական տարագրվայելչորեն իրար ներդաշնակած հաղթանդամ փաշայի երևույթ էին տալիս նրան: Ճեպենճին հասկացավ գորավարի միտքը և ձին քշեց առաջ, գրավելով առաջապահ դիրք:

Կամուրջը հսկող թուրք պահակապետը հարցրեց, թե մենք ովքեր ենք և ուր ենք գնում: Շապինանդը արագացրեց ձիու վագքը և համարձակ մոտենալով պատասխանեց, թե ինքը այսինչ հայ զինվորականն է, արդեն հաշտություն է կնքված Հայաստանի վարիչների և թուրքերի միջև, և ինքը պաշտոն ունի թուրքական ճակատի գերագույն հրամանատարի և նորաստեղծ Արարատյան հանրապետության կառավարության կողմից գաղթականությանը Չուֆայի գծով տանել իրենց երկիրը՝ Թուրքիա: Ավելացրեց նաև, որ ինքը սաստիկ զարմացած է, թե ինչպես մի այդպիսի կարևոր խնդրի մասին գերագույն հրամանատար Վեհիբ փաշան հեռագիր չի տվել Չուֆայի հրամանատարին:

Տեսեք, փաշան գորքով գալիս է, ասաց նա հեռվից Ճեպենճի Սարգսին մատնացույց անելով, և հրաման տվեց նրվագել օսմանյան ռազմական քայլերգը «Շանլի վաթան Բինլեր յուլա»: Պահակապետը և իր ասկյարները զգաստանալով բարևի կեցան կամուրջի վրա և շտապեցին շարք կազմել նորեկ փաշային և նրա գորքին պատշաճորեն դիմավորելու:

Քանի մոտեցանք կամուրջին, այնքան մեր ընթացքը սաստկացավ հետզհետե վերածվելով խելահեղ վագքի: Մինչ թշնամին գլխի կրնկներ, թե ինչ կատարվեց, Անդրանիկն իր ձիավորներով արդեն անցել էր կամուրջը և շրջապատել

պահակախմբին: Նա բոլորին զինաթափ արեց և ուղարկեց ռուսական Ջուլֆա:

Այդտեղ գորք եկավ մեր դեմ: Հիսուն ռոմի ասկյար սպանվեց այգ կովում, մնացյալները դիմեցին փախուստի: Փախչող ասկյարներից մեկի ձին վազեց դեպի մեր կողմը: Ասկյարը հրաման ստացավ ձին ետ դարձնելու: Վազեց ձիու ետևից: Անդրանիկի հրամանով բռնեցին ասկյարին և զինաթափելով բերեցին իր մոտ:

Տղաս, մի՞թե դու չգիտես, թե ովքեր են հետապնդում քեզ: Չվախեցա՞ր, որ կարող ես սպանվել: Ինչու՞ ես մի ձիու համար կյանքդ վտանգի ենթարկում:

Փաշան սաղ մնա, գոչեց ասկյարը, ես հայրենիքի և հրամանի գերի եմ: Համոզված եմ նաև, որ ձեզ պես քաջ հրամանատարը իմ կյանքը ինձ կբաշխի: Անդրանիկը հրա~ մայեց վերադարձնել թուրք զինվորի ձին և որպես նվեր մի ատրճանակ տվեց նրան.

Առ, որդիս, ասաց Անդրանիկը, սա էլ ինձնից հիշատակ քեզ: Նստիր քո ձին և հասիր գորամասիդ, դու արժանի ես ապրելու, աֆերիմ, գավակս:

Ասկյարը փութկոտությամբ հեծավ իր ձին և դարձավ գարմանքով.

Բաբա՛մ, Անդրանիկ փաշան դու՞ք եք:

Ինչպե՞ս իմացար:

Այդ հայրական ու հերոսական վարմունքը վայել է մենակ Անդրանիկ փաշային, որի մասին շատ էի լսել, բայց տեսած չկայի: Բախտավոր եմ, որ սեփական աչքով տեսա և հիմա մեր զինվորներին կպատմեմ, ձեր մասին: Իսկ այժմ ձեզ սաղություն:

Անդրանիկը Ջուլֆայի կամուրջը գրավելով, հետևյալ հեռագիրը ուղարկեց Պարսկաստանի շահին. «Ես եկել եմ, որ անցնեմ. ճանապարհ էլ տաս՝ կանցնեմ, չտաս էլ կանցնեմ»: Առավոտյան շահից պատասխան եկավ. «Ճանապարհը բաց է քո առաջ. կուգես Խոյով գնա, կուգես՝ Թավրիզով»:

Անդրանիկը բռնեց Խոյի ճանապարհը:

Մեկնելուց առաջ Ջուլֆայի մաքսատան պահեստներից զինվորներին չամիչ ու նուշ բաժանվեց:

Ալի Իսհան փաշան տասներկու հազար զորքով կանգնած էր Սալմաստում: Իմանալով մեր առաջխաղացման մասին, նա հինգ հարյուր զինվոր Սալմաստի ճակատում թողնելով իբրև թիկունքի պաշտպան, մնացյալ ամբողջ զորքով շարժվեց դեպի Խոյ մեր զորամասին դիմագրավելու: Արագ տեղ հասնելով, նա Խոյի դարպասները փակել էր մեր առաջ և ամրացել Մեյդավար գյուղում:

Չամիչ ուտելուց և Արաքսի պղտոր ջուրը խմելուց մեր հիվանդ զորքը դանդաղ էր շարժվում, և մեր նպատակը՝ Խոյը գրավելով շարժվել դեպի Ուրմիա, դաշնակիցների բանակին միանալու՝ գրեթե ձախողված էր:

Երկու օր հետո իրիկնապահին Մեյդավար գյուղի առաջ հանդիպեցինք Ալի Իսհան փաշայի առաջապահներին և կովի բռնվեցինք նրանց հետ: Մենք ընդամենը վեց հարյուր ձիավոր էինք, իսկ մեր հիմնական զորքն ու հրետանին դեռ տեղ չէր հասել:

Թշնամու դիրքերը իշխում էին մեզ վրա և մենք ստիպված մեր գլուխները քաշել էինք հողաթմբերի ետև:

Հուսահատ էինք ամենքս:

Հանկարծ երևաց Անդրանիկը ձին հեծած, շողշողուն սուրը ձեռքին, ետևից դրոշակակիրները զորամասի դրոշը բարձր պահած:

Հե՛յ, հե՛յ, ի՞նչ եք նստել դիրքերում, մենք գնում ենք հաղթելու և միայն հաղթելու: Наперед! Բուլղարերեն բացականչեց զորավարը և թշնամու գնդակների տարափի տակով սրարշավ նետվեց դեպի թշնամին: Մենք ակնթարթում թռանք մեր ձիերին և ուռա գոչելով նրա ետևից թափվեցինք հակառակորդի դիրքերի վրա:

Թշնամին ահաբեկված փախուստի դիմեց: Ասկյարները սարսափահար գցում էին հրացանները և ձեռքերը վեր բարձրացնելով, աղիողորմ գթություն հայցում:

Խնայեցե՛ք, մեղք եմ:

Սեյդավարի կովում ծանրորեն վիրավորվեց հիսնապետ Թորգոմը: Նրա կողքին մի երիտասարդ ասկյար, որ նույնպես ծանր վիրավորված էր, տենդի մեջ շարունակ կանչում էր. «Սրմալի՛, Արմալի»: Երևի սիրած կնոջն էր հիշում: Լուսադենին նա մահացավ:

Վերցնելով Սեյդավարը և ջախջախելով Ալի փաշայի գորքերին, Անդրանիկը իր գորամասը շարժեց քաղաքի վրա:

Խոյը պարսպապատ էր:

Ջորավարը հրամայեց պաշարել քաղաքը: Աջ թևի վրա ես էի կանգնած իմ հեծյալ գումարտակով, իսկ դեպի Սալմասա–Խոյ առաջացող գծի վրա՝ հարյուրապետ Շահկա Արոն:

Անդրանիկը երկու անգամ գրոհեց քաղաքի պարիսպները: Երրորդ գրոհին մեր թնդանոթները որոտացին և զորավարը քաղաքի հարավային պարիսպները քանդելով առաջինը մըտավ Խոյ: Նրա ետևից մտավ մի ձիավոր հարյուրակ և ապա ամբողջ զորքը:

Երեք օր կռիվ եղավ այդ քաղաքի համար: Խոյի տակ մի խիստ ամրացված կամուրջ կար: Շապինանդը ասաց, «Մախլուտո, ինձ մի քանի զինվոր տուր այդ կամուրջը գրավեն»:

Քսան զինվոր վերցրեց ու գնաց: Մինչև կամուրջի կեսը գնաց՝ քսան զինվորն էլ սպանվեցին: Ինքը մենակ մնաց կամուրջի վրա:

Էլի զինվոր տուր, ասաց:

Տարար տղաներին սպանեցիր, նորի՞ց զինվոր կուզես, նեղացած գոչեցի ես: Այս անգամ տվեցի տասնհինգ զինվոր: Նրանք էլ սպանվեցին, ինքը մենակ մնաց

կամուրջի վրա: Երրորդ անգամ ուզեց՝ տվեցի հինգ զինվոր:

Անդրանի՛կն եմ, Անդրանի՛կն եմ, հիսուն հոգով հիսուն հազարի դեմ եմ կռվել
Սասունում, բոռաց գորավարը և այդ հինգ զինվորով կամուրջի մյուս կեսն էլ
գրավեց:

Պարսիկ բնակիչները դադարեցրին կռիվը, իսկ թուրքերը շարունակեցին
դիմադրել:

Անդրանիկը քաղաքի կեսը գրավել էր և թուրքերն էլ մտադիր էին անձնատուր
լինել, երբ մի ահավոր իրարանցում և գոռում-գոչում լսվեց քաղաքի
պարիսպներից դուրս:

Ալի Բսիան փաշայի հեծյալ գորաբանակը Սալմաստի կողմից օգնության
փութալով Խոյուն դիմադրող թուրքերին, մերկացած սրերով Հարձակվել էր հայ
անգեն գաղթականության վրա:

Մեր զինվորները Խոյի ճակատը լքելով, գլուխները կորցրած շտապեցին իրենց
ընտանիքները փրկել:

Անդրանիկը ստիպված նահանջի հրաման տվեց և գաղթականներին փրկելու
համար ճակատամարտը փոխադրեց քաղաքի պարիսպներից դուրս: